

IMMANUEL WALLERSTEIN:

AFRIKA A TÖKÉS VILÁGBAN

(Quarterly Journal of Africanist Opinion. Volume III, Number 3.
Fall 1973.)

Az Afrika-tanulmányok három jól ismert fázison mentek keresztül. Az Afrikát tanulmányozók – akiket akkor még nem neveztek afrikanistáknak – körülbelül 1950-ig csaknem kizárólag az örök Afrika megfogalmazására, vagy újrafogalmazására törekedtek: az etnográfus Lancelot a múlt Szent Grálját kutatva jelen időben fogalmazott; e múltat nem szennyezték be kapcsolatok és nem korrumpálta a civilizáció. A valamikori mítosz ma már tündérmesének számít, és kár lenne az időt arra vesztegetnünk, hogy meggyőzzük egymást arról a nyilvánvaló igazságról, miszerint a tündérmesék a társadalmi kontroll és a gyermeknevelés eszközei.

Lépjünk inkább a második szakaszba, amelyben kitűnik, hogy létezik egy afrikai jelen, következésképpen egy afrikai múlt is. Ezzel kezdetét veszi a tanulmányok körének nagy méretekben történő megoszlása, ami mindenki számára nyilvánvaló, aki figyelemmel kíséri az Afrikautató-Intézet (African Studies Association) és a hozzá hasonló szervezetek működését. Vannak, akik azt kutatják, mi történik a jelenben. Ezek általában politológusoknak, közgazdászoknak vagy szociológusoknak nevezik magukat, néhányan a várostervezőtől a városantropológusig és demográfusig terjedő elnevezések mögé bújnak. Kialakult egy másik csoport is, ez a múltat tanulmányozza. Ide tartozók általában történészeknek vagy régészeknek tekintik magukat, de itt is megtalálhatók az álnevek: művészettörténész, kozmológus, nyelvész. E két csoport barátságosan él egymás mellett az Afrikakutatók házában, de nehezen lehetne rájuk fogni, hogy kapcsolatuk intim.

Múltnak és jelennek ilyenén szétválasztása éppen olyan mesterkéltné és misztikus, mint amilyen ezt megelőzően egyetlen folytonos örökkévalóságba történő beleeröltetésük volt. Kétségtelenül nagy előrelépésnek számított, hogy lehetőség nyílt néhány konkrét, a valóságos történelmi körülményekben gyökerező empirikus munka megírására, de mindez korántsem volt kielégítő. A jelennel foglalkozók felismerték, hogy munkájuk nagy része valójában másodkézből vett zsurnalizmus. A múltat kutatók pedig kezdtek érezni, hogy ez a törekvésük, hogy bebizonyítsák a nem-afrikanistáknak, hogy

Afrikának is voltak fényes királyai, nem bizonyított mást, mint hogy ez a naív előítélet naiv volt. Ez azonban nem adott igazi feleletet arra a fontos kérdésre, hogy milyen helyet foglal el Afrika a világkultúrák nagy „rendezvous de donner et de recevoir”*-jában.¹ Ha valaki azt állítaná, hogy Afrika jelenlegi gazdasági és technikai gyengeségét valamelyest kiegyensúlyozza világméreteken Afrika dicsőséges múltja, tisztább és részletesebb elemzést kellene adnia az evolúció ezen, egyik ponttól a másikig tartó folyamatáról.

E közös nehézségek logikai konzekvenciája majdnem magától értetődőnek tekinthető. A jelent vizsgálók, ha óvatosan is, a történelmi múlt felé fordultak. A múltat kutatók feszegetni kezdték azt a kérdést, hogy vajon Afrika Európa általi meghódítása a 19. század végén valójában olyan éles történelmi diszkontinuitást mutat-e, mint ahogy azt feltételezték. J. F. Ade Ajayi az 1965-ös Nemzetközi Afrikai Történeztudományi Kongresszuson a következő témával szerepelt: „Az afrikai intézmények kontinuitása a gyarmatosítás idején.”² Ma aligha hihető, hogy 1965-ben ez a cím merésznek számított – ezen is lemérhető, hogy mennyit fejlődünk az elmúlt néhány évben.

Ajayi a következőket mondta:

„A történésznek fel kell mérnie, hogy miként kísérik meg az afrikaiak – individuálisan, vagy csoportosan – a rájuk ható erőket uralmuk alá hajtani, hogyan és miért válik valaki katolikussá, taníttatja gyermekét, kerül kapcsolatba a modern technikával, hogyan és miért vesz teherautót és tanulja meg azt vezetni, eközben kitarva amellet, hogy a teherautó nemcsak mechanikus szerkezet, hanem bizonyosan a Vas Istentől származó erővel rendelkezik, akinek ereje és varázsa a teherautó képében mutatkozik meg. Ezt az embert sokkal tipikusabbnak és sokkal biztatóbbnak – tartom, mint a megszakítás elméletének frusztrált, megbénított, kiszolgáltatott afrikáját.”³

A történészek közül Terence Ranger – annak a Dar es Salam-i Kongresszusnak a szervezője, amelyen Ajayi felszólalt – volt az, aki megszívlelte Ajayi felhívását. Ranger nem sokkal ezután egy kétrészes cikket tett közzé a *Journal of African History* című folyóiratban, amelynek címe „A kezdeti ellenállási mozgalmak és a modern tömegnacionalizmus összefüggései Kelet- és Közép-Afrikában.”⁴ Ranger szerint az úgynevezett kezdeti ellenállási mozgalmak, amelyek távol álltak a reakciós, vagy maradi szemlélettől, ugyanúgy tekintettek a jövő felé, mint a nemzeti mozgalmak. Ezenkívül kifejti, hogy a mozgalmak két típusa nem csupán hasonló volt, hanem történelmileg is kapcsolódott egymáshoz. Nemrégiben Donald Denoon és Adam

*Az átadás és átvétel nagy találkozója.

Kuper megtámadták ezt a szemléletet mint „ideológikus történelmet”, amely „adaptálja a jelenlegi afrikai nacionalizmus politikai filozófiáját és áthatja az afrikai történelemről szóló tanulmányokat”. Mi több, „az afrika-történésznek az igazságot kell megírnia, nem pedig politikai féligazságokat”⁵ – írja Denon és Kuper.

A retorika kemény, de mi az igazság? Mi az igazság ma, és mi lesz holnap? Ki szenteli magát igazán az igazságnak, és kinek az érdekei milyen igazságot szolgálnak?

A magam részéről mindenestre felvetem a tudás társadalmi alapjának kérdését. De nem kívánok megállni ezen a ponton. Szeretnék innen eljutni odáig, hogy valamilyen fogalmi bázist ajánlhassak az Afrika társadalmi valóságával foglalkozó tudományok számára.

1971-ben Bernard Magubane a *Current Anthropology*-ban publikált cikkében támadást intézett az Afrika társadalmi változásának tanulmányozásához használt kategóriák ellen. Különösen kihangsúlyozta A. L. Epstein és Clyde Mitchell Észak-Rhodéziáról szóló munkáját, mint elemzésének fókuszát. Ahogy ennél a folyóiratnál szokás, a tanulmányt közreadták a kutatóknak véleményezés céljából, és a cikket a megjegyzésekkel, valamint az ezekre adott válasszal együtt közölték.⁶

Magubane kritikájának lényege az volt, hogy az Epstein és Mitchell által használt kategóriák „különösen felszínesek, de legjobb esetben ethnocentrikusak” és híján vannak a történelmi szemléletnek.⁷ Magubane magyarázata szerint Epstein és Mitchell saját társadalmi szerepüket tükrözik.

„Ha valaki alapjában elfogadja az imperializmus „civilizációs küldetését”, elemzését az imperialista rendszer védelme érdekében racionalizálja. Ennek eredménye egy megosztott törekvés, amely egyrészt a társadalmi elemzésre, másrészt a propagandára irányul, s amely az eklektikus és mechanikus megfogalmazások zagyalékát hozza létre.”⁸

A kommentátorok sem voltak túlzottan barátságosak Magubanéhoz. Epstein azt vetette a szemére, hogy „tehetségét az általa létrehozott képzeletbeli ellenfele legyőzésére pazarolja.”⁹

Mitchell a „kritika leghitványabb fajtáját ... a személyeskedő érvelést...” veti a szemére. Véleménye szerint: „A sajnálatos ebben, hogy mindaz, amit felhoz, olyan emberek művének destruktív és átgondolatlan magyarázata, akik jól-rosszul, de kétségtelenül jószándékúan néztek szembe a kihívással, és a kutatást is ily módon folytatták.”¹⁰

Mig Epstein és Mitchell az *argumentum ad hominem*-mel szemben emelt kifogást, a bírálók nagy része ugyanilyen típusú érveléssel védte Epsteint és Mitchellt. A. J. F. Köbben szerint ahhoz, hogy megérthessük

Magubane attitűdjét, „antropológusok, történészek és pszichológusok összehangolt erőfeszítésére lenne szükség, valamint sok empátiára, ha nem sajnálatra.”¹¹ Satish Saberwall szelidebb tónusban jegyzi meg:

„Az a feddés, amit Mitchell és Epstein Magubanétól kap, részben az a büntetés, amit az úttörőknek meg kell fizetni.”¹²

Simon D. Messing a német közmondásra emlékeztet:

„Undank ist der Welten Lohn.”¹³* Van den Berghe „ideológiája által ösztönzött rosszindulattal” vádolja Magubanet, és „intellektuálisan nem éppen becsületesnek” nevezi őt.¹⁴ Philip Mayer egyszerűen kijelentette:

„Magubane egzisztenciális” helyzete ... némileg összefügg tudatos ki-rohanásával, a „gyarmati antropológia” ellen, ami 1970-ben ugyan-csak anakronisztikusnak tűnik.”¹⁵

Válaszában Magubane élesen jegyezte meg:

„Az olyan „pluralista” szerzőkkel, mint Van den Berghe, Epstein, Mayer, Mitchell stb. szembeni kritikám fontosságát nem műveik belső gyengesége adja, hanem az a majdnem egyetemes jóváhagyás, amely-lyel sok tudós következtetéseiket fogadja. Olyan Afrika-tanulmányok felhalmozásának lehettünk tanúi, amelyek teoretikusan értéktelenek és merev intellektuális valóságban kötődtek meg. Ez ugyan nyilvánvaló, de ugyanakkor azok közül, akik cikkemre válaszoltak, csak három „harmadik világbeli” szerző értette meg világosan mondanivalómat, a többiek csak részben, vagy teljesen érzéktelenek maradtak álláspont-tal szemben. Ez korunk egyik alapvető kérdésére adott válasz: azok, akik egy partikuláris világrendet támogatnak, vonakodnak elis-merni az e renddel szembeni kihívásokat. Megkísérelni meggyőzni ezeket az embereket arról, hogy nézeteik tarthatatlanok, hasonló lenne ahhoz, mintha a hatalmon lévőköt felkérnénk privilégiumaik átadá-sára.”¹⁶

Nem hiszem, hogy az ilyen vitriolos szóváltás kivételesnek tekinthe-tő, emlékezzünk Denoon és Kuper Rangerrel szembeni támadássorozatára és arra, amit a „Dar es Salam-i iskola” historiográfiájának neveztek. Ezek a „nacionalista történészek” – mondja Denoon és Kuper – „inkább a múlt szertartáskönyvét írják, mint a jelen problémájával foglalkoznak.”¹⁷

Ranger válaszában egyik lábjegyzetében ezt olvashatjuk:

„Egy napon, ha fennmarad a témával kapcsolatos érdeklődés, egy kutató ki fogja majd mutatni, hogy milyen összefüggés van a között a tény között, hogy Denoon és Kuper mindketten fiatal dél-afrikai menekültek,

* Undank ist der Welten Lohn = hálátlanság a világ jutalma

akik jelenleg Makerereben dolgoznak, és a Dar es Salam-i történészekkel kapcsolatos kritikájukban megmutatózó módszerek és előfeltevések között. Ezzel kapcsolatban én magam is megkockáztatnék néhány feltevést, ha az a törekvésük, hogy saját környezetben helyezzenek el engem, nem figyelmeztetne egy ilyen kísérlet neveltségességére.¹⁸

A feltevések tehát elmaradtak; Ranger a következőképpen fejezte be cikkét:

„Biztos vagyok benne, hogy (Denoon és Kuper) jobban szolgálnák a pártatlan történelem istennőjét, ha nem dolgoznának mélységesen zavaros erők nyomása alatt, amelyek határozottságukat ösztönzik, de tökéletesen félreviszik a Dar es Salam-i történészek elleni támadásokat.”¹⁹

Denoon és Kuper nem maradtak adósak a viszontválasszal:

„Ranger professzor utalása dél-afrikai eredetünkre és hivatkozása a kritikánkat befolyásoló „mélységesen zavaros erőkre” sok olvasót megzavarhat. Vajon a Kommunista Párttól, vagy a CIA-tól származó titkos támogatásra gondol? Vagy pedig az afrikai történetírás baljóslatú pretóriai iskolájának kialakulására utal homályosan? Véleményünk szerint nincs szó hitvány rágalomról, csupán arról, hogy Ranger professzor így fejezte ki azt, hogy nem tud elképzelni semmilyen okot iskolájának bírálataira.”²⁰

Ez a vehemencia nem ismeretlen azok előtt, akik részt vettek az utóbbi időben az Afrika-tanulmányok vitáiban, noha sokan egyetértettek R. H. Tawney-vel, aki a munkáját bíráló H. R. Trevor-Roperrel kapcsolatban megjegyzi:

„Egy kolléga, aki téved, nem amalekita, hogy kíméletlenül üssük.”²¹

Ami a lényegét érinti: látnunk kell, hogy vannak alapvető kérdések, amelyek számos, szemmel láthatóan eltérő témájú vitát hoznak összefüggésbe és egységbe. Röviden ismertetni fogom ezért, hogy miről is vitatkozik Magubane kritikusával, valamint a Denoon és Kuper szerzőpár és Ranger vitájának lényegét, továbbá a jelenleg J. D. Fage és C. C. Wrigley között „a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem” témakörében folytatott, az előbbieknél jóval visszafogottabb vitát. Megítélésem szerint létezik egy közös intellektuális probléma, amely végigvonul mindezekben, mind más vitákon, természetesen magába foglalva néhány lényegbevágó morális és politikai kérdést, és azt hiszem, hogy csak abban az esetben értelmezhetjük közösen a vitát, ha ezeket az alapvető kérdéseket megvilágítjuk.

Mindenek előtt szögezzük le, hogy Magubane cikkét, „a gyarmati Afrika társadalmi változásainak tanulmányozásához használt kategóriákkal”

kapcsolatban írta. Első megállapításainak egyike szerint „a társadalmi változás teljes történelmi elemzésének magától érthetődően számításba kell vennie a 'kulturális beilleszkedés' különböző szakaszait.”²² Magubane három ilyen szakaszt vázolt fel; mindhárom esetben eltérő volt az afrikai reakciója a gyarmati helyzetben az uralmon lévő erökhöz. Látszólag Ajayi álláspontjához hasonlít következő megjegyzése:

„A kolonializmus története, szemben közgazdasági, politikai és szociológiai vetületével, nagymértékben az új helyzetre adott afrikai válaszok sokaságának története, az afrikaiak és az új erők kiegyezésének, az afrikaiak alkalmazkodásának, ellenállásának vagy menekülésének története.”²³

Ezeknek a megfontolásoknak a mellőzése miatt Magubane kritikusi „tisztességtelennek” tűnnek. Vegyünk egy tipikusnak tekinthető választ. Clyde Mitchell a következőket mondja: „Epstein egész könyve arról szól, hogy az afrikaiakat miként szervezték meg az 1932 és 1953 közötti status quo megváltoztatására.”²⁴

Érdemes meghallgatni valamivel bővebben a Magubane válaszában felhozott ellenérveket:

„A cikkemben kifejtett álláspont szerint nem arról van szó, hogy Epstein a *Politics in an Urban African Community* című könyvében nem foglalkozik a szakszervezetekkel, hanem hogy ezeknek a mozgalmaknak az eredetére vonatkozó magyarázata nem helytálló. Ahhoz, hogy az afrikai nacionalizmust megértsük és történelmileg korrektül magyarázzuk, meg kell értenünk kettős természetét. A fehér telepes saját jogokkal bíró gyarmati erő (területi kolonializmus), akinek végső érdeke az általa elfoglalt terület megtartása. Az afrikaiak és a fehér telepesek közötti konfliktus a fehér gyarmatosító közösség mint közösség és az afrikai népek mint népek közötti antagonisztikus ellentétből származik. Amikor az afrikaiak beáramlottak a bányászatba és a feldolgozó ágazatokba, a probléma az osztálytényezővel egészült ki. Az afrikai nacionalizmus így egyesíti a nemzeti felszabadítás és az osztályharc dinamikáját. Az integrációs elit-törekvések kudarca és a fegyveres harcok megindulása érzékelteti ezt a kettősséget. Milyen természetű az afrikai nacionalizmus két aspektusa közötti viszony Dél-Afrikában? Epstein, Mitchell és Van der Berghe megkerülik ezt a kérdést.”²⁵

Legyen szabad rekonstruálnom e vitát két alapvető vonatkozásban: az idő és a tér vonatkozásában. Nem a történelem relevanciájáról szóló leegyszerűsített vitáról van szó. Ezt mindkét oldalon elismerik. Amiben nem

értenek egyet, az a „korrekt történelmi interpretáció” kérdése. Még abban a tekintetben sem volt nézeteltérés, hogy a gyarmati uralom strukturális és magatartásbeli változásokat eredményezett, noha Magubane megjegyzi, hogy a többiek „hajlottak arra, hogy magától értetődőnek tekintsék (a gyarmati viszonyokat), vagy hogy ismertnek feltételezzék általános jellemzőit.”²⁶ De Magubane ragaszkodik ahhoz, hogy a gyarmati periódus időbeli szakaszokra osztható, amelyeket a hódítás, a „behódolás” (Magubane kifejezése) és a nemzeti felszabadítás korszakaiként lehetne parafrázálni. Véleménye szerint e periodizáció mellőzésével Epstein, Mitchell és a többiek kizárólag a középső szakaszról beszélnek. Ehhez természetesen joguk van és viszonylag kis vétséget követtek el. Vitatott viszont az az állítás, miszerint az explicit periodizációnak feltehetően a legfelsőbb intellektuális folyama-
taikban is jelentkező hiánya következtében e szerzők képtelenek értelmesen interpretálni az általuk tökéletes technikával összegyűjtött adatokat.

Ezzel nincs vége. A második fő vitapont a térbeli kiterjedésé. Magubane szerint az ellentét a „fehér gyarmatosító közösség, mint közösség és az afrikai népek mint népek között húzódott.” Az afrikai nacionalizmus ket-
tős természetéről beszél: azt állítja, hogy az egyszerre „nemzeti felszabadító harc és osztályharc”. De Epstein is beszél a növekvő nemzeti öntudatról. Ő is említi a munkásokat az osztály vonalán egyesítő szakszervezeteket. Igazságtalan lenne Magubane? Epstein szerint „képzelt ellenfelekkel” vitá-
zott.

Fel kell vázolnunk a szerzők *implicit* fogalmi keretét ahhoz, hogy tisztán láthassunk. Epstein és Mitchell számára az elemzés földrajzi kerete Észak-Rhodézia volt. Amennyiben rétegeződési kategóriákat használtak, ezek számukra a területiális egységhez tartozó kategóriák voltak. Magubane számára, ha ezt nem is fogalmazta meg ennyire explicit módon, ezeket a határokat érvénytelenítették az adatok és így operacionálisan használhatatlanná váltak. Miként lehet egy mozgalom egyszerre „nemzeti felszabadító” mozgalom és „osztályharc”, ha az elemzés egysége nem nagyobb, mint a gyarmati terület, hanem minimálisan az imperialista politikai keretet, de sokkal ésszerűbben, mint azt már kifejtettem, a világgazdaságot tekintjük elemzési egységnek.

Térjünk rá most az úgynevezett Dar es Salam-i történész iskoláról szóló vitára. Denoon és Kuper itt megfelelően explicitnek bizonyulnak időbeliség és térbeliség kérdésében. Ezt a kérdést helyezik a vita középpontjába. Ha sok szempontból található is hasonlóság²⁷ a lényegi, alapvető kérdésekben köztük, valamint Epstein és Mitchell álláspontja között, ebben a vitában övük volt a kezdeményezés; látszólag megfordultak a szerepek, mi-

vel Rangert (akinek álláspontját Magubanééhoz hasonlíthatnám) időbeli és térbeli provincializmussal vádolták.

Denoon és Kuper elemzésük elején Rangert idézik, aki az 1965-ös, hasonló jellegű intellektuális vitát a következőképpen írja le: „Az afrikanista történészek ... fő ellenfelei nem a diszkreditált gyarmati iskolából, sokkal inkább a radikális pesszimisták közül kerülnek ki”²⁸, azokból tehát, akik a Ranger által „fanonista elemzésnek” nevezett módszert alkalmazzák. Denon és Kuper a következőket mondja Ranger e kategorizációjáról:

„Ebben a konfrontációban Ranger professzor az afrikanisták oldalán áll, akik a nacionalizmus tanulmányozásával is foglalkoznak. Az *afrikai* jelző sűrű használata gyakorlatilag félrevezető, mivel az ajánlott fókusz a történészek számára nem az egész kontinens, hanem csupán az afrikai nemzeti határok közötti, általában nemzeti célok érdekében folytatott tevékenység. Az elemzés nemcsak a fanoni szemléletet tagadja meg, hanem minden olyan megközelítést, amely a nemzetnél tágabb méretekben tesz kísérletet az általánosításra – legyen az világ-szintű imperiális, vagy kontinentális megközelítés. Így számára az afrikai nacionalista megközelítés az egyedül ajánlatos.”²⁹

Az elemzés térbeli kiterjedésének kérdése így a kritika előterébe került. Ranger azonban határozottan tagadja álláspontja ilyen felfogásának korrektségét:

„Nem hiszem, ... hogy egy történésznek a nemzeti határokon belül kell az afrikai eseményekre koncentrálnia. Ahhoz, hogy munkámban ilyen szemléletet lehessen felfedezni, olyan ügyesség kell, ami közel áll a manipulációhoz.”³⁰

Sőt, Ranger egészen másképpen határozza meg álláspontját:

„A történésznek 'ki kell tartania' mellett, hogy a nacionalizmus egy élő kérdés – nem az egyetlen kérdés, nem is a legfontosabb kérdés, de élő kérdés. Távol áll tőlem az a követelés, hogy *minden* egyes Afrikáról szóló tanulmány valamilyen értelemben nacionalista legyen, de a nacionalizmus *további* tanulmányozását ösztönözni kívánom.”³¹

Ezek szerint nincs miről vitatkoznunk a továbbiakban? Az egész csak félreértés? Nem egészen. Szigorúbb elemzés kimutatná, hogy a térbeli kiterjedésről szóló vita az időbeliséggel kapcsolatos sokkal realisabb vitához visz közelebb. A viták nagy része két, Tanzániáról szóló esszé-kötet köré szerveződik. Az egyiket I. M. Kimambo és A. J. Temu, a másikat A. D. Roberts szerkesztette.³² Denoon és Kuper úgy tekintik ezeket a köteteket, mint az általuk támadott csoport munkájának kvintesszenciáját. Idézik a *Tanzánia*

története című mű bevezetőjét, amelyben Kimambo és Tamu professzorok az alábbiakat írják:

„Nem történt kísérlet a gyarmati közigazgatási struktúra elemzésére. Ez azért van, mivel érdeklődésünk magukra az afrikaiakra irányul.”³³

Denoon és Kuper válasza erre:

„A gyarmati függőség viszonyai közötti politikai fejlődéssel foglalkozó történészek a világon bárhol joggal rettennének vissza az ilyen önkorlátozástól.”³⁴

Denoon és Kuper kiemelik Rangernek az előbbi történészekkel szembeni álláspontját, aki bizonyos új afrikai intézményeket – különösen a független afrikai egyházakat – „abnormálisnak, csaknem betegesnek”³⁵ tart. Ez „stróman tézis”³⁶ – mondják – Epstein Magubane elleni támadásának árnyéka. A két vita közötti párhuzamot folytatva, Denoon és Kuper szeméret vetik opponenseiknek az etnográfusok lebecsülését.

„Végül, az iskola tagjai bizonyos tartózkodást mutatnak a gyarmati korszakban Tanganyikában működő antropológusok műveinek felhasználásában. A társadalmi antropológusok alkották a gyarmati Afrikában működő legfőbb tudósok csoportját, tagjai az anyanyelveken dolgoztak és éveken keresztül beszámolókat tettek közzé a kelet-afrikai társadalmakról és társadalmi mozgalmakról. Etnográfiai tanulmányaik nemcsak értékes történelmi dokumentumok, hanem értelmezéseik is nemegyszer inspirálóan hathatnak a történészekre. Figyelmén kívül hagyásuk oka, úgy tűnik, az antropológiának a kolonializmussal való társítása.”³⁷

De miként viszonyul e vita az időbeli kiterjedés kérdéséhez? A probléma csupán a prekolonialis Kelet-Afrikával kapcsolatban kerül felszínre. Denoon és Kuper szerint a Roberts-féle kötetben a helytörténetek szerzőinél hiányzik az általánosítások bizonyítása, így a szerző által írt fejezetben „bizonyos erőfeszítés érezhető ... 'a nacionalizmus gyökereinek' megtalálására.”³⁸ A Kimambo-Temu kötetből J. E. G. Sutton fejezetét idézik, amelyet a szerző azzal a banalitással kezd, hogy a tanzániai nemzet „század-, sőt ezredékekre visszanyúló történelmi folyamat terméke”³⁹ és rosszindulatúan megjegyzi, hogy Sutton a „gyakorlatban nem tesz kísérletet az australianthecusok tanzanizálására”⁴⁰.

Hová vezetett mindez? Két állásponthez: az egyik a meghökkenésé, a másik az egyetértésé. A meghökkenés:

„Az előbbi idézet annak felismerését mutatja, hogy a tökéletesen folyamatossá, széleskörű antikolonialis érzület nem mindenütt található meg. Mindenesetre a Dar es Salam-i kollégák – Gwassa, Iliffe és Te-

mu – úgy tűnik, még mindig meg vannak győződve arról, hogy van egy „hiányzó láncszem” a korai ellenállás, és a TANU-nacionalizmus között Tanzániában, míg Roberts hajlandó a nemzeti méretű ellenállás gyökereit a 19. századra visszavezetni.”⁴¹

Az egyetértés:

„Azok a tudósok, akik úgy tekintenek a külvilág afrikai intervenciójára, mint ami a nacionalizmusnál többet hozott létre és akik szerint a kolonializmust nagyon gyakran neokolonializmus váltja fel, nemigen értenek egyet azzal a következtetéssel, hogy a gyarmati politika még a gyarmati években sem volt túlságosan jelentős.”⁴²

De vajon ezt a következtetést akarták levonni a szerzők? Ranger szerint célt tévesztettek:

„A *'Tanzánia története'* csaknem mindegyik szerzője hangsúlyozza az afrikai kezdeményezést, az afrikai választást és az afrikai adaptációt ... Két dolgot azonban mindenképpen tisztázni kell. Az első, hogy az afrikai tevékenység hangsúlyozása semmi esetre sem jelenti az afrikai heroizmusának vagy hatékonyságának hangsúlyozását; a második, hogy az a közös szándék, amivel az afrikaiak történelmüket csínálták és ahogyan befolyásolták, nagyon is nem közös és sokféle következményhez vezethet. Az afrikai mozgalmak kutatása nem az a végpont, amely meghatároz egy iskolát, hanem az a kezdőpont, amelyből az összes fontosabb különbség következik.”⁴³

Denoon és Kuper elemzését végül is az általuk bírált szerzőkétől a gyarmati korszak elemzésére eső hangsúly különbözteti meg. Denoon és Kuper érvelése szerint a „nacionalista” politikai szemlélet következtében Ranger és a többiek a mitologikus „kapcsolatok” kedvéért nem veszik figyelembe a gyarmati közigazgatás néhány konkrét és specifikus jegyét. Ranger inkább úgy érvelt, hogy az adott időszakban az afrikaiak viselkedésének megértése megköveteli, hogy a történelmi fejlődés hosszabb időtávlatban elhelyezve vizsgálják azt. Ennek egzakt határait Ranger azonban nem jelölte meg a vita során.

Annak érzékeltetésére, hogy ez a vita nem pusztán a gyarmati időszak értelmezéséről folyik, térjünk rá a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem kérdésére. John Fage cikkének a „Rabszolgaság és rabszolgakereskedelem a nyugat-afrikai történelem összefüggéseiben”⁴⁴ címet adta.

A cím maga a térbeli kiterjedésre utal. Ami az időbeli kiterjedést illeti, az összefoglaló „különösen a 15.-től a 19. századig terjedő periódusról” beszél. Azonban látni fogjuk, hogy az elemzés valójában időben sokkal messzebbre nyúlik vissza.

Fage azzal kezdi, hogy elutasítja az európai behatolás előtti Nyugat-Afrikában virágzó rabszolgaság tézisé, valamint azt a tételt, hogy a rabszolgaságot pusztán kívülről kényszerítették Afrikára. Nagymértékben támaszkodva Philip Curtinre⁴⁵ elutasítja azt az elméletet is, amely szerint a nyugat-afrikai rabszolgakereskedelemnek „katasztrofális” hatása lett volna a népességre⁴⁶. Saját értelmezését a következőkben foglalja össze:

„A gazdasági és kereskedelmi rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem nem voltak természetes jegyei a nyugat-afrikai társadalomnak, de ... az államok megerősödésével a munkaerő mozgósításának formájaként fejlődtek ki a külkereskedelem táguló rendszere igényeinek kielégítésére, amelyben kezdetben a rabszolgák mint kereskedelmi cikkek iránti kereslet viszonylag jelentéktelen volt. Az, amit „rabszolga-gazdaságnak” lehet nevezni, általánosan Nyugat- és Közép-Szudánban alakult ki, legkésőbb a 14. századra, és a 15. században feltehetően elterjedt a szenegáli és alsó-guineai partvidéken. Az európai rabszolgakereslet Amerikában, amely tetőfokát 1650 és 1850 között érte el, nyomatékositotta és kiterjesztette mind a rabszolgaság, mind a rabszolgakereskedelem belső növekedését. Ez azonban csak az egyik aspektusa volt a nyugat-afrikai gazdasági és politikai fejlődés és társadalmi változás igen összetett folyamatának.”⁴⁷

Álláspontjának védelmében Fage elkezd eláánsni Walter Rodney-nak a maga előző fejtegetései ellen irányuló támadását, holott érvényességét döntően relevánsnak fogadta el.⁴⁸ Megállapítja Rodney feltételezéséről, amely szerint Nyugat-Afrikában az európai rabszolgakereskedők megjelenését megelőzően nem volt rabszolga-munkaerő, hogy talán Felső-Guinea partvidékére igaz, de nem áll sem az alsó-guineai partvidékre, sem a belső területekre. Fage lényegében azzal magyarázza állítását, hogy a Rodney által vizsgált terület nem tipikus, mivel „gazdaságilag kevésbé fejlett, visszamaradott térség”.⁴⁹

A többi terület Fage szerint más képet mutat:

„Általában biztosak lehetünk abban, hogy a portugálok 1480 körül arra törekedtek Alsó-Guineában (mint ahogyan később Kelet-Afrikában és Ázsiában), hogy hasznot húzzanak a már kialakult kereskedelmi szerkezet elfogadásából a már megszervezett királyságokban, amelyekben a királyi ellenőrzés alatt álló külkereskedelem eszménye, összhangban a kialakult kereskedő osztályok és céhek politikai irányvonalával, már meg volt alapozva. Ez a rendszer a rabszolgák felhasználását – és gazdasági értékük elismerését – többféleképpen is magában foglalta: mint a király, vagy a nemesek birtokán dolgozó, piacra-

termelő földművelőkét, mint bányászokét, vagy mint az ipari műhelyekben dolgozó kézművesekét, mint a kereskedelmi utak hordárait, vagy éppen mint a kereskedőket; mint katonákat, mint csatlósokét, szolgákét, vagy mint a király és az előkelők szolgálatában lévő tisztviselőket.⁵⁰

Semmi sem változott tehát Fage szerint Nyugat-Afrikában a 15. században, a fehérek behatolásával? A válasz nem teljesen világos. Fage maga a következőket mondja:

„A rabszolgakereskedelem ... Nyugat-Afrikában ... a gazdasági és társadalmi fejlődés tartós folyamata részének tekinthető. Talán azért, mivel Nyugat-Afrikában a föld mindig nagyobb bőségben állt rendelkezésre, mint a munkaerő, a rabszolgaság intézménye a régió fejlődésében lényeges szerepet játszott; enélkül valóban kevés eszköz akadt volna a munkaerő mozgósítására az állam gazdasági és politikai szükségletei érdekében... Egészében tekintve talán igaz az az állítás, hogy a rabszolgakereskedelem működése a központi kormányzat integrációját, erősítését és fejlesztését segíthette elő, de a peremvidéki társadalmakat gyengítette és szétrombolta. Kényes kérdés, hogy mindez jó volt-e vagy rossz; történelmileg azonban céltudatosnak tekinthetjük és inkább elkerülhetetlennek, mint elkerülhetőnek.⁵¹

A Fage által felvázolt kép szerint egy olyan hosszú történelmi folyamatról van szó, amely a 15. század előtt valamely meghatározatlan időpontban indult meg és amelyben az európaiak behatolása csupán azon sokféle tényezők egyike volt, amelyek ehhez az „elkerülhetetlen” és „céltudatos” evolúcióhoz hozzájárultak. Az, hogy az európaiak végül elfoglalták Nyugat-Afrikát, csak a következő lépcsőfoka volt ennek a folyamatnak.

„Az európaiak rabszolgakereskedelem- és rabszolgaságellenes intézkedései siettették azt az időpontot, amikor saját gazdasági érdekeiktől vezérelve szükségesnek vélték először a nyugat-afrikai királyságok elfoglalását, majd folytatva az afrikai királyok és vállalkozók által kezdeményezett folyamatot, meghódították a peremvidéki társadalmakat és egységes politikai struktúrákba építették be őket.⁵²

Tisztán láthatjuk így, hogy Fage számára Nyugat-Afrika jelentős elemzési egység a 15. század előtti időszaktól napjainkig, amely periódusban a társadalmi szervezet és változás alapvető mozgatóerejét az „államépítés” jelentette.

Rodney cikke egészen mást mond. Lássuk a címet: „Az afrikai rabszolgaság és a társadalmi elnyomás egyéb formái a felső-guineai partvidéken az atlanti rabszolgakereskedelem összefüggésében”. „Az összefüggés” (azaz

a térdimenzió) nem „Nyugat-Afrika”, hanem az „atlanti rabszolga-kereskedelem” volt, ami az európai világgazdaság számára valójában kézenfekvő volt. Rodney úgy tekint erre a periódusra, mint amelyben „az afrikai társadalom függőségbe került a tőkés rendszertől, kiszolgálva azt,”⁵³ – ez a rendszer a *világkapitalista* rendszer. A következőket állítja:

„A kezdeményezés történelmileg Európából származott. Az európai kereskedelmi rendszer volt az, amely terjeszkedése közben felölelte az afrikai cseregazdaság különböző szintjeit és a világméretű termelésben sajátos szerepet jelölt ki számukra. Ez az afrikai kereskedelemből származó tőkefelhalmozást jelentette, és mindenekelőtt a rabszolgák árusítását és felhasználását az Újvilágban.”⁵⁴

Igy az 1600–1800-as periódus távolról sem tekinthető a folyamatos nyugat-afrikai történelmi szerkezet középső szakaszának, mint ahogyan azt Fage gondolja; Rodney szerint ez „az európaiak afrikai gyarmati uralmának első lépcsője volt,”⁵⁵ egy „előgyarmati” korszak⁵⁶ – tehát a világtörténelem szerkezetének része.

C. C. Wrigley a következő helyes állásponttal kapcsolódott a vitához: „Fagenek az atlanti rabszolgakereskedelem újraértékelésére tett kísérlete felszínre hoz néhány olyan teoretikus feltevést, melyet az újabb afrikai historiográfia magában rejt...”⁵⁷

Wrigley feltevése szerint a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem Nyugat-Afrika „politikai fejlődésének” szükséges feltétele, az állam kialakulásának elkerülhetetlen aspektusa.⁵⁸ Wrigley megjegyzi, hogy Rodney ezt a tételt a feje tetejére állítja:

„– Az eddigiekben annak kimutatásán fáradozott, hogy az afrikaiakat tettek rabszolgává, még mielőtt az első karavellák horgonyvetettek volna partjaiknál, közvetlenül „gyarmatosítónak” nevezte őket s ezzel nyilvánvalóan arra törekedett, hogy befeketítse az afrikaiakat és hogy az atlanti kereskedelem elkövetkező csapását részben az ő számlájukra írja. Fage azonban félre nem érthető módon gratulál a nyugat-afrikaiaknak a rabszolgaság intézményének európai segítség nélküli létrehozásához.”⁵⁹

Ez, folytatja Wrigley, „historicizmus”, amely „osztályozó típusokat használ, elsősorban heurisztikus értékük miatt”, majd átalakítva őket „fejlődési szakaszokká”, azt tartja róluik, hogy valóságos létezéssel bírnak és egy kronológikus és egyben minőségi hierarchiába rendezhetők.⁶⁰ Az ilyen fajta historicizmus etnocentrikus és azzal vádolja az afrikaiakat, hogy „kinlódva sántikálnak Európa nyomában”.⁶¹ Érdekes paradoxont figyelhetünk meg itt. Azt állítottuk, hogy amennyiben a térbeli vizsgálatot Nyugat-

Afrikára korlátozzuk, mint ahogyan azt Fage tette, Európa-centrikus konklúziókhöz jutunk. Ha területileg Európát tekintjük vizsgálódási egységnek és figyelembe vesszük, hogy a 17. és 18. századi Európa legfeljebb csak egy részét foglalta magába a nyugat-afrikai partvidéknek, olyan következtetésekhez jutunk, mint Rodney, amelyek a Ranger által „afrikai közvetítéseknek” nevezett helyes szemléleten alapulnak. Hogyan járunk ezek után? Rodney legújabb könyvének, a *How Europe underdeveloped Africa* második fejezetét annak megvilágítására szenteli, hogy „miként fejlődött Afrika az európai behatolás előtt a 15. sz.-ig”. Magyarázata az „afrikai termelési móddal” kapcsolatos újabb francia irodalom eredményein alapul. Én a magam részéről nem tartom kielégítőnek Rodney érvelésének ezt a részét. Az a benyomásom, hogy ő maga sem elégedett vele. A fejezet végén levont következtetésével azonban teljesen egyetértek:

„Az afrikai történelem e korai periódusa tanulmányozásának egyik paradoxona, hogy nem lehet igazán megérteni anélkül, hogy előbb világméreteken el ne mélyítenénk tudásunkat; az ember és társadalom fejlődési összefüggéseinek igaz képét csak a sokáig elhanyagolt afrikai kontinens intenzív tanulmányozása után rajzolhatjuk meg.⁶²”

Ezen az úton képzelem el én is a folytatást. Afrika megértése érdekében újra kell fogalmaznunk a világtörténelmet. És annak érdekében, hogy a tudományos világ képes legyen erre az újrafogalmazásra, nekünk afrikánistáknak a magunk részéről ezen szemlélet alapján kell dolgoznunk. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy intellektuális szupermenekre van szükség. Pusztán azt vetem fel, hogy miközben az új szemüveg csiszolásán dolgozunk, a munka során használjuk is a szemüveget. Nehéz, bár korántsem új feladatról van szó, mivel ez az egyetlen útja annak, hogy az ember új igazságokhoz jusson: feltárva az új realitásokat, egyúttal kritika tárgyává is kell tennünk őket az emberi lehetőségek fényében.

A tárgyalt folyamat újrafogalmazásának egyik kulcsproblémája implicit elméletünk explicitté tétele. Ez annyit jelent, hogy meg kell határoznunk a térbeli és időbeli kiterjedést és igazolnunk kell választásunkat.

A már említett Dar es Salam-i Konferencián, amelyen Ajayi felvetette a kolonializmuskori afrikai intézmények folyamatossága tanulmányozásának kérdését, Ivan Hrbek egy sajnálatos módon elhanyagolt tanulmányt tett közzé „Az afrikai történelem periodizációja felé”⁶³ címmel. Hrbek támadást intézett az afrikai történet konvencionális Európa-centrikus periodizációjának érvényessége ellen, ideértve az olyan dogmatikus marxistáknak nevezeteket is, mint Sik Endre.⁶⁴ Visszafelé tekintve különböző határvonalakra és vízvonalakra tett javaslatot. Az utolsó periódusathatárnak az 1960-as évet

tekinti, amikor is sok afrikai ország nyerte el függetlenségét. A második határnak nem 1894–95, hanem sokkal inkább „az afrikai társadalmaknak a világgazdaságba és később a világpolitikába történő bekerülése” tekinthető.⁶⁵ Ezt a szerző bizonyos fenntartásokkal a 20. század első évtizedére teszi. Az időben visszafelé haladva már nem tudott teljes bizonyossággal az egész kontinensre érvényes cezurat kijelölni. Jóllehet különbséget kívánt tenni az adott időpontban az általa „kapcsolódó zónának”, ill. „elszigetelt zónának” nevezett területek között, hangsúlyozva, hogy az 1805–1820-as periódusban számos igen fontos esemény történt mindkét területtípusban. Megemlítette az oszmán dan Fodio dzsihádját; a Zulu-felkelést Csaka idején a ’bunyurók’ megfogyatkozását és Buganda felemelkedését, a modern Egyiptom megalapítását Mohammed Ali alatt, Imerina egyesítését Madagaskar szigetén I. Radama alatt, a kelet-afrikai partvidék Omani hegemoniájának kialakulását Seid-Said uralma idején. Hrbekkel egyetértve megállapíthatjuk, hogy ez a hat állam párhuzamosan „ugyanabba az irányba mutat: az egyesített és erősen centralizált állam kialakulása felé, amelynek élén olyan abszolút uralkodó áll, akinek a hatalmát semmilyen szabadon választott tanács nem korlátozza”.⁶⁶ A tárgyalt periódus volt egyben a rabszolgakereskedelem felszámolásának korszaka is, ami Hrbek szerint nem függ össze az előbbiekkal. Nem vagyok benne biztos, hogy ebben igaza van.

A visszatekintésben még tovább haladva Hrbek szkepszisének ad hangot azzal a konvencionális elképzeléssel kapcsolatban, miszerint a 15. vagy a 16. század jelentette volna a fordulópontot.

„A túlzó állítások időnként, mint a széleskörű rabszolgakereskedelem esetében, kifejezőek. Az európaiak megjelenésének és a rabszolgakereskedelem megindulásának csak a partmenti régiókban és azok hinterlandjaiban volt közvetlen hatása...”⁶⁷

Végül Hrbek megemlít egy még korábbi időpontot, valamikor az időszámítás előtti 1. és 5. század között, ...amikor a vas megmunkálása már Afrika nagy részén ismert volt és mikor az új, Dél-Kelet-Ázsiából származó haszonnövények bevezetése lehetővé tette a bantuk és egyéb nyugat-afrikai etnikai csoportok számára az erdőterületek elfoglalását...⁶⁸

Nem azért ismertettem a Hrbek által megadott időpontokat, hogy védelembe vegyem őket, hanem hogy rámutassak, mennyire különböznek a konvencionális periodizációtól, amely számos standard műben, sőt ezeknek a munkáknak olyan kritikájában is, mint amilyen Rodney könyve, megtalálható. A kérdéses szakaszok tehát: – 1500-ig, 1500–1885-ig, 1885–1960-ig.

Samir Amin ad még olyan időhatárokkal kapcsolatos elemzést, amely

bizonyos hasonlóságot mutat Hrbekével. Amin a következő felosztást javasolja: *pre-merkantilista* szakasz, amely valamikor a régmúltban kezdődött és 1600-ig tart; *merkantilista* szakasz az 1600–1800-as periódusban; *teljes integrálódás a tőkés világrendszerbe* (a 19. sz.-tól mostanáig).⁶⁹

Azt kérdezhetné erre valaki, hogy vajon tényleg ennyire fontos, hogy egy történelmi váltást 1500-ra vagy 1600-ra, 1885-re, vagy a 20. század elejére teszünk. Birtokában vagyunk ennyire pontos történelmi mérőeszköznek? És milyen gyakorlati következményei lehetnek egyáltalán egy ilyen szemmel láthatóan ezoterikus vitának? A válaszuk az, hogy méréseink természetesen pontatlanok, és hogy nem is színlelhetünk mást. A vita azonban nem ezoterikus, mivel nem az évszámok problémája húzódik meg mögötte, hanem annak az általunk használt fogalmi apparátusnak a kérdése, amelyet a dátumok egyik vagy másik sorozatának alkalmazása vet fel. És ez nem csupán fontos, hanem mindent meghatározó kérdés.

Ahhoz, hogy megértsük az afrikai történelmet, rendelkezniünk kell egy, az emberi társadalomról szóló elmélettel. Az i. sz. 1000 körüli időszak afrikai történelmével kapcsolatos tudásunk sokkal hézagosabb, semhogy elfogadhatónak tarthatnánk. Tudjuk, hogy abban az időben nagy népvándorlások zajlottak, arról is tudunk, hogy több helyen működtek államapparátusok. Néhány helyen távolsági kereskedelmet folytattak. De nem tudunk valami sokat – részben mivel nem néztünk eléggé utána – az Afrikában kialakult munkamegosztások földrajzi határaitól. Kétségtől létezett néhány mini-rendszer, amelyek nagyjából-egészéből önállóak voltak. De hányféle *világ* létezett – azaz olyan terület, amelyeken a létfenntartási cikkek rendszeresen ismétlődő cseréje folyt?

És ami még problematikusabb, ezek közül hány vette fel a világbirodalom formáját – amely az egyetlen munkamegosztással rendelkező egyetlen átfogó politikai struktúrát jelenti, és hányból lett világgazdaság, azaz egyetlen munkamegosztással rendelkező, de politikailag megosztott rendszer? Tudjuk, hogy történelmileg az első létrejövő világgazdaság – ennek a rendszerformának az alapvető instabilitása következtében hosszú időre életképes világ tőkés világgazdaság volt, amely a 16. században európai világgazdaságként keletkezett. Azonban arról is tudunk, hogy az emberi történelem során több világgazdaság létezett, amelyeknek egy része dezintegrálódott, más részük pedig világbirodalommal alakult át.

Vegyük Mali esetét. Virágkorában világbirodalom volt-e, vagy egy nagyobb világgazdaság része, amely ugyanúgy magába foglalta a Maghreb egyes területeit, mint a déli erdőzónát, és amelyen belül Mali csak egyike volt a számos politikai rendszernek? Az utóbbi lehetőséget tartom valószínűnek,

bár az alapos kutatás még hátravan. Ahelyett, hogy egy epiciklust rajzolnánk a társadalmi fejlődés „feudális” szakaszának evolúciós elmélete köré, először „ázsiai termelési módról”, majd „afrikai termelési módról” beszélve, nem kellene-e a redisztributív termelési módok újbóli, alapvető számbavételét elvégeznünk, mindazokét, amelyek számára nélkülözhetetlenek a redisztribúció politikai csatornáit és amelyekben a technikai termelékenység fejlődése akadályoztatva van, olyan piac hiányában, amely felé a termelés irányul?

Amit Maliról megtudunk, az a Karoling-kori Európa értelmes magyarázatához lenne elégséges. Nem szisztematikus összehasonlítást indítványozok. Még nem tartunk azon a szinten. Ugyanis még nem végeztük el minden egyes paraméter rendszeres kategorizálását, oly terminusokkal, amelyek legalábbis kölcsönösen lefordíthatók. Mindannyiunk munkája a térbeli kiterjedés politikai definíciójából indul ki, amely akadályozta a társadalmi rendszerek – munkamegosztások (azaz gazdasági egységek) – szisztematikus elemzését, amelyek vagy rendelkezhetnek, vagy nem rendelkezhetnek egyéges politikai kerettel.

Egy valamivel korábbi időponthoz visszatérve, a 16. században valami megváltozott – nem Afrikában, hanem világméretben. A 16. században jött létre az európai világgazdaság, az atlanti- és balti-kereskedelem kombinációjának központjában, amely földrajzilag magába foglalta saját munkamegosztásán belül Északnyugat-Európát, a keresztény Mediterrániumot, Északkelet-Európát (Oroszországot kivéve) és Spanyol-Amerikát. A termelési mód tőkés volt. Noha ezen struktúra genezise 1450 környékére tehető, csak az 1559-es Cateau-Cambrésis-i egyezményvel múlt el végleg annak a veszélye, hogy ez a világgazdaság is elődjeinek útját fogja követni – azaz, hogy világbirodalommal alakul, vagy dezintegrálódik. És így ettől a ponttól kezdve mondhatjuk, hogy a tőkés termelési mód (amely csak a világgazdaságként ismeretes struktúráján belül létezhet, vált eme rendszer termelési módjává, amely következőképpen a világgazdaság minden szektorának társadalmi viszonyait meghatározza.

Érdekes kérdés, hogy a tőkés világgazdaság miért fejlődött ki Európában és miért nem másutt (mondjuk Kínában), továbbá, hogy miért éppen ebben a történelmi időpontban jött létre. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását máshelyütt kíséreltem meg, jelen vitának nem célja fejtegetésük. Sokkal inkább a következményekkel kell foglalkoznunk.⁷⁰

A tőkés világgazdaság centrumának, félperifériájának és perifériájának munkamegosztásán alapszik oly módon, hogy az egyes szektorok között az egyenlőtlen csere érvényesül, és minden szektor politikailag és gaz-

daságilag egyaránt ezen egyenlőtlen csere folytonosságának függvénye. A rendszer számos következményének egyike az államstruktúrában található meg, azzal az elvvel összhangban, miszerint a legmagasabb relatív béreket a mag-szektorokban, a legalacsonyabbakat a periféria szektoraiban fizetik. Emiatt fejlődik ki ebben az időpontban Kelet-Európában az úgynevezett (és rosszul elnevezett) „második jobbágyság” és Spanyol-Amerikában az *encomienda*-rendszer. Mindkettő a piacra termelő kényszermunka formája, a tőkés világgazdaságra termelő birtokokon.⁷¹

Ezenkívül kifejlődött még az amerikai ültetvényes rabszolgáság. Az ültetvényes rabszolgáság a tőkés bérmunka egyik formája (a piacon áruként eladásra kínált munkaerő), amelynek esetében az állami beavatkozás garantálja az érvényben lévő alacsony béreket (a létfenntartás költségét). Mindazonáltal van egy járulékos költség: a rabszolgák vételára. Amennyiben a rabszolga a világgazdaságon belüli „termék” valóságos ára, nem csupán az eladási árból, hanem alkalmi árból is áll (eltérő bérvizonyok között, feltehetően magasabb termelékenységi szinten munkaerejét nem használják). Ahogyan Marc Bloch valamikor megjegyezte, ilyen viszonyok között a rabszolgák túl sokba kerülnek,⁷² azaz, nem termelnek elég többletet valóságos költségük fedezésére.

Az ültetvényes rabszolgáság egyetlen módon fizethető meg gazdaságosan a tőkés rendszeren belül: ha az alkalmi árat megszüntetjük, ami annyit jelent, hogy a rabszolgákat a világgazdaságon kívül kell toborozni. Ebben az esetben az alkalmi ár valamely más rendszeren belül jön létre, és a vevő számára közömbössé válik. Ez természetesen megváltozna, ha valaki teljesen kifosztaná a szállítót és nem volna lehetőség az azonos körülmények közötti pótlásra. Ilyesmi azonban történelmileg nem fordult elő a rabszolga-kereskedelem befejeztéig.

A világgazdaság externális területével folytatott kereskedelem alapvetően különbözik a világgazdaság centrum-szektorainak és periféria-szektorainak kereskedelmétől. Jól érzékelhető ez, ha összehasonlítjuk a 16. századi Nyugat-Európa és Lengyelország, valamint Nyugat-Európa és Oroszország között folytatott kereskedelmet, vagy ugyanebben az időperiódusban a Spanyolország és Spanyol-Amerika, ill. Portugália és az indiai-óceáni térség kereskedelmét.⁷³ Három, jól érzékelhető különbségre bukkanunk. Az első: a világgazdaságon belül folytatott kereskedelem létfontosságú cikkek kereskedelme, amelyek hiányában a világgazdaság fennmaradása nem lett volna biztosított. Ez jelentős többlet-transzfert vont maga után, tekintve, hogy a világgazdaság a tőkés termelési módon alapul. Ez a kereskedelem megfelelt a világgazdaság világgazdaságának. Két világrendszer kereskedelme – mindkettő

külsődleges a másik számára – a XV. századi elnevezés szerinti „gazdag kereskedelmet” („rich trades”) feltételezi. Pontosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az effajta kereskedelem olyan termékcserét jelent, amelyben mindkét eladófél alacsony értékűnek tekinti áruját, de mindkét vevő nagy értéket tulajdonít neki. Ez nem tőkés csere, és valójában nélkülözhető csere. Profitot termelnek ugyan a távolsági kereskedők, de a profitnak ezt a fajtáját ugyanilyen távolsági kereskedők már évezredekkel ezelőtt ugyanezen típusú kereskedelem révén létrehozták – ez a profit a magas árkülönbözetből származik, amely annak eredménye, hogy a termék az eladás helyén ritkaságnak számít, az előállítás helyén pedig túlkínálata van. Másodsor, a tőkés világgazdaságon belül folytatott kereskedelem gyengíti a világgazdasághoz tartozó periféria-országok államstruktúráját. A lengyel király hatalmának állandó hanyatlása 1500 és 1800 között tiszta esete ennek. A külső területekkel folytatott kereskedelem viszont nem hogy gyengitené, de talán még erősíti is a kereskedő partnerek államstruktúráját. Gondoljunk a malaysiai szultán erejének megnövekedésére ebben az időszakban.

Harmadszor, a tőkés világgazdaságon belül folytatott kereskedelem gyengíti a periféria hazai burzsoáziájának helyzetét. A külső területtel folytatott kereskedelem erősíti a hazai burzsoázia szerepét.

Az eddigiekben szorgalmasan igyekeztem elkerülni azt a kérdést, hogy az Amin által *merkantilista periódusnak* (1600–1800) nevezett időszakban hogyan alakult az európai és nyugat-afrikai kereskedelem. Azért történt így, mivel nincs olyan egyértelmű válasz, mint amelyet kapni szeretnénk. Magától értetődő, hogy az Európa és Nyugat-Afrika közötti kereskedelem megfelel az externális területek kereskedelmének, a következő két ok miatt. Különbféle államstruktúrákat erősített meg Nyugat-Afrikában és megerősítette a hazai kereskedő-tőkések pozícióit. De mondhatjuk-e vajon, hogy luxuskereskedelem volt, amely nem vonta maga után a többlet jelentékeny transzferét?

Az ilyenformán leírható bizonyítás deduktív természetű. Ha nem így lett volna, Nyugat-Afrika az európai világgazdaság része lett volna, mivel a nyugati félteke rabszolgáinak árába bele kellett volna számítani nyugat-afrikai fizikai veszteségük alkalmi árát, és ez valószínűleg túlságosan költséges tette volna őket a *totális gazdaság közgazdaságtana* számára. De mint tudjuk, felhasználásukra jelentős mértékben sor került. Nyugat-Afrika számára a veszteség természetesen nagyon is reális volt.⁷⁴

Ezt azonban körbenjáró érvelésnek lehet tekinteni. Foglalkozzunk ezért inkább a két minősítő jeggyel: olyan kereskedelem volt-e a rabszolga-

kereskedelem, amelynek árucikkei mindkét eladó fél számára kevés értékkel bírtak? Valóban nem volt rá jellemző jelentős többlet-transzfer?

Véleményem szerint ez a helyzet alakult ki. Victorio Magalhaes Godinho valamennyire részletes képet ad a portugálok és afrikaiak között a 16. században a nyugat-afrikai partvidéken Angoláig terjedő kereskedelem természetéről. Ebből világosan kiderül, hogy ebben az időszakban azok a fő kereskedelmi cikkek, amelyeket a rabszolgákért adtak cserébe, a következők voltak: sárgaréz és vörösréz karkötők ('manillas') különböző méretű tálak, nagy mennyiségű kagyló, kendők, püspöki süvegek, felvágatlan szövetek.⁷⁵ Azt hiszem, nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy olyan kereskedelemről volt szó, amelyben az eladó felek számukra értéktelen árukért értékeset vásároltak. Akkor nem követünk el hibát, ha kijelentjük, hogy ez a kereskedelem – az adott időszakig – nem létfontosságú cikkekkel folytatott kereskedelem volt, amelynek bármilyen okból történő beszüntetése nem ingatta volna meg alapvetően a szóbanforgó gazdaságokat, következésképpen kevésbé lett volna hatással azok társadalmi rendszerére annak ellenére, hogy az európaiak számára sokkal jövedelmezőbb⁷⁶ volt, mint a távolsági kereskedelem általában.

Az időben előrehaladva egyre kevésbé ez a helyzet. De mennyivel kevésbé? Christopher Fyfe kézikönyvének számvetése ambivalensnek tűnik. Egyrésztől megjegyzi, hogy a 17. században a tűzfegyverek nagy jelentőségre tettek szert. A tűzfegyvereket az alapvető fontosságú árukhoz sorolhatjuk. Noha – mint megállapítja – a 18. század végére „Angliában (Birminghamben), az afrikai kereskedelem számára speciális fegyvereket előállító gyárak működtek...”⁷⁷ Ezzel arra utal, hogy ez a kereskedelem az európai munkamegosztás szabályos része volt. Másrészt a tűzfegyvereken kívüli importról azt állítja, hogy „inkább luxus, mint létszükségleti cikkek importja; csupán kiegészítette a helyi ipart kiváló minőségű árukkal”.⁷⁸ Később ezt az észrevételt teszi: „Ahogyan az iparilag előállított javak importja növekedett, a helyi ipar sorvadni kezdett,”⁷⁹ – ezt az ismertetést a periferizálódás folyamatához kapcsolhatjuk. Így tehát a kereskedelem leírására kétértelmű ismertetőjegyek állnak rendelkezésünkre. Fyfe összefoglalója rámutat az evolúció szerepére:

„Így tehát noha az import luxuscikkek importjává kezdett válni, és az önellátás lényegében fennmaradt, ezen a területen, az import iránti kereslet állandó növekedésével, a területek egyre szorosabban kapcsolódtak a tengerentúli országok gazdaságához.”⁸⁰

Azt hiszem, valamelyest eloszlatja a kétértelműséget Rodney azon részletes elemzése, amelyet „*The nature of Afro-European Commerce*”⁸¹

című írásában ad meg. Rodney a Nyugat-Afrikába irányuló európai exportot öt kategóriába sorolja: fémek, szövetek, alkoholos italok, fegyverek és „különféle csecsebecsék, karkötők és gyöngyök”⁸²

Az utóbbi kategóriáról ezt mondja: „Mind az európaiak, mind az afrikaiak számára, a számtalan bővli az értékskála alján helyezkedett el.”⁸³ Ebből következhet, hogy nem eltérő értékű cikkek kereskedelméről volt szó. A *Purchas his Pilgrimes*-t idézve kijelenti, hogy ezekért a cikkekért élelmen kívül más nem lehetett venni. Két kérdés vetődött fel ezzel az elemzéssel kapcsolatban. Először is ellentmond Godinho az előbbieken idézett fejtegetésének. Másodszor, abban az esetben, ha a bővlikat csak élelmiszerre lehetett volna cserélni, az európaiak azt gondolhatták volna, hogy rossz üzletet kötnek. Rodney John Ogilby 1670-es művéből idéz, aki szerint az afrikaiak „nem értékelték túl soha legjobb áruikat”⁸⁴ – ez esetben az európaiak olyan cikkeket vásárolhattak, amelyeknek értéke számukra nagy volt, de az eladó számára csekély.

A tűzfegyverrel – az egyetlen olyan árucikkkel, amelyet a „létfontosságú” cikkek kereskedelméhez sorolhatunk – kapcsolatban Rodney figyelmet a túlértékelés veszélyére. Mindenekelőtt megjegyzi, hogy olyan jelenségről van szó, amelynek jelentősége „a 18. század második felében”⁸⁵ nőtt meg. Másodszor, véleménye szerint a tűzfegyverek importjának csak marginális társadalmi következményei voltak:

„Erős a kísértés arra, hogy az áruknak ezt a kategóriáját a rabszolgakereskedelem fő ösztönzőjének tartsuk, mivel fegyverek segítségével fogták el a rabszolgákat, hogy rajtuk újabb fegyvereket lehessen venni, és még több rabszolgát lehessen elfogni. Ha a katonai technika új dimenzióit is hozzászámítjuk, az afrikaiak közötti viszonyban is döntő jelentőségre tehetek volna szert, valójában azonban jelentőségük a tárgyalt időszakban behatároltnak tekinthető. Az európai tűzfegyverek egy jóval későbbi időpontban fejtették ki hatásukat, a spanyol-portugál rabszolgakereskedelem első periódusában importjuk nem sokat jelentett. Sőt, bár igaz, hogy a partmenti birodalmak felszerelték magukat európai fegyverekkel a 18. század végéig, ez azonban nem történt meg a belsőbb területek népességével, és nem *utolsósorban* a hinterland Mande-Fula egyesülése terjesztette ki uralmát a partmenti törzsekre, ami tisztán mutatja, hogy az európai tűzfegyverek nem befolyásolták automatikusan az afrikai erőegyensúlyt.”⁸⁶

Rodney hasonlóképpen szkeptikus az alkoholos italok fontosságát illetően is. Ezután arra emlékeztet, hogy az európaiak gyakran kénytelenek

voltak árukészletüket eladni, és hogy az európai kereskedők gyakran „háztaltak” („rooming”) azaz értékes árucikkeket értéktelenebbre cserélték.

A „rooming” azért volt lehetséges, mivel az afrikaiak az európai termékek árával nem voltak tisztában és nem is foglalkoztak ezzel a tényezővel”⁸⁷. Ezt másképpen úgy lehetne kifejezni, hogy a csereárat nem a világszerte meglévő viszonyok határozták meg. Rodney annak megvilágítására, hogy ez miként volt lehetséges, magyarázatában Polányi érvelését használja fel, miszerint míg az európaiak a gazdasági folyamat tőkés fogalmi keretében működtek, az afrikaiak a „nem jövedelmező csere” rendszerének alapján tevékenykedtek. Rodney szerint:

„Polányi kifejti, hogy ... az európai rendszer átalakította az afrikaiakat. Felső Guineából származó bizonyítékok alátámasztják, valamint módosítják ezt az értelmezést.”⁸⁸

A módosítás Rodney szerint abban áll, hogy az átalakítás valójában „kölcsonös” volt, hogy „történelmileg a kezdeményezés európai eredetű”, de idővel „az afrikai társadalom bekapcsolódott a tőkés rendszer kiszolgálásába.”⁸⁹

Hol is tartunk tehát? A következőkben foglalnám össze a helyzetet. 1450-től kb. 1750-ig Nyugat-Afrika az európai világgazdaság externális területe volt és nem tartozott annak perifériájához; 1750-ig a kereskedelem „luxuskereskedelem” volt; és így eddig a pontig a két társadalmi rendszer egymástól elszeparáltan létezett. 1750–1760 tájáig azonban több lényeges fordulópont észlelhető az európai világgazdaságban. A vége felé közeledik az az évszázados válság, amely annyira elmergesítette Németalföld, Anglia és Franciaország merkantilista jellegű konfliktusát. Kibontakozóban van Anglia „ipari forradalma”, amelynek ellentmondásos hatása lesz majd Nyugat-Afrikára.

Az ipari forradalom mindenekelőtt óriási méretűre növelte a nyugati félteke cukor és gyapot iránti keresletét, ami viszont a rabszolgák iránti keresletet fokozta. Ez a fokozott kereslet vezetett a magasabb árakhoz, beleértve a tűzfegyverek kereskedelmét is. Ez viszont kedvező feltételeket teremtett a nagyméretű államstruktúrák megteremtéséhez – mind Nyugat-Afrikában, mind Afrika más térségeiben –, valamint az európai világgazdaság egész externális világában. Az afrikai államok kialakulásának azon felgyorsulását láthatjuk, amit Hrbek az 1805–1820-as periódusra tesz.

Időközben Európában a napóleoni háború végével végleg megszűnt Anglia számára gazdasági hegemóniájának Franciaország általi veszélyeztetése – a két évszázados francia hanyatlás kulminált. Így azután 1815-tel megindult az európai világgazdaság globális expanziója, az új európai ter-

mékskála világméretű piacot követelt magának. Ebben az időben indult meg Afrika, Közép-kelet Ázsia és Óceánia, csaknem minden esetben a periféria részeként történő szisztematikus betagozódása a most már egyedül álló globális tőkés rendszerbe.

Mihelyt azonban Afrika a periféria része lett és nem volt többé externális terület, a rabszolgák túlságosan költségessé váltak. A rabszolgakereskedelem számára ez egyre nagyobb felvásárlási árat jelentett, miközben az egész rendszer gazdasági hatékonysága csökkent (a munkaerőnek a régióból történő elhurcolása következtében). Anglia tett a legtöbbet a tőkés világgazdaság tőkéltesítése érdekében, így vezető szerepet játszott a rabszolgakereskedelem megszüntetésében is, a „törvényes kereskedelemmel helyettesítve azt” – azaz az afrikaiak világpiacon történő termelését (pl. pálmaolaj) támogatva.

Azzal, hogy a periféria részévé váltak, az afrikai államstruktúrákat az a veszély fenyegette, hogy az egyenlőtlen csere folyamatába kerülnek. Anglia világhegemóniájának idején kevésbé volt költségés sakkban tartani őket vagy törödni velük, mint leigázni őket. Anglia hegemóniája azonban hanyatlani kezdett a világtőkés rendszeren belül; e jelenség kezdetét megközelítőleg 1873-ra tehetjük, arra az időpontra, amikor a világméretű kínálat rendszerméretű depresszióhoz vezetett, ami többféleképpen is elhúzódott a 20. század elejéig. A hegemónia hanyatlása többek között maga után vont a „preemptív” gyarmatosítás⁹⁰ neomerkantilista formáját – megindult a túlekedés Afrikáért, aminek megvolt az az előnye is, hogy megszüntette az afrikai periféria minden erős államstruktúráját.

Gondolatmenetünk szerint tehát 1750-nel megkezdődött Afrika folyamatos betagozódása a tőkés világgazdaságba. E folyamat első szakasza az *informális birodalom* periódusa volt, második szakasza pedig a *gyarmati uralomé*. Ezzel elérkeztünk a harmadik szakaszhoz – a *dekolonizációhoz* –, amelyet a történelmi folyamat beteljesedésének tekinthetünk.

Amíg a világgazdaság egyéb szereplői által Afrika – mint termelő és mint fogyasztó – számára teremtett kereslet korlátozott volt, a gyarmati rendszer adekvát volt ezen kereslet politikai ellenőrzéséhez. A bürokratikus felépítmény – beleértve a hadsereget is – céljaira irányuló kisebb beruházások elégségesnek bizonyultak a legjövődélmezőbb bányák működésének biztosítására és a piacra való termelés elegendőnek bizonyult a kolonializmus adminisztratív költségeinek fedezésére. Nem csupán képzelgés (noha a kegyes önmentegetés terminológiájaként használták), hogy a gyarmatok nem voltak szükségképpen profitot hozó vállalkozások és hogy sok nehézséget

jelentett „önfinanszírozóvá” válásuk, a metropolitan kincstártól való elszakadásuk biztosítása.

Azt mondhatjuk tehát, hogy nem lehettek jövedelmezők – vagy legálábbis *nem nagyon* – a metropolitan ország, mint egység szempontjából. A gyarmatok természetesen nagyon is sok hasznot biztosítottak egyéni vállalkozók vagy cégek számára, különösen a fehér telepések számára. Ahhoz azonban, hogy valóban jövedelmezővé váljanak, pénzbefektetésre lett volna szükség, ami erősen növelte volna a termelékenységet és a fizetett munkaerő számát (az utóbbiak mint fogyasztók, döntő fontosságúak).

A magasabb termelékenység érdekében eszközölt növekvő beruházás és a minimális helyi piac létrehozása érdekében történő megfelelő elosztás szempontjából a közvetett igazgatás volt a leghatékonyabb forma. Afrikaikat csak afrikaiak vehettek rá könnyen termelékenységük fokozására, ezért csak ezeknek az új managereknek lehetett ez a munka kifizetődő. Sőt mi több, maga az eredmény az új helyi piacok kialakulása volt. Annak az egyszerű elvnek a következtében, miszerint nagyobb mennyiség alacsonyabb profitráta mellett ugyanakkora nagyságú összprofitot eredményezhet, a II. világháború utáni időszak gazdasági expanziója az afrikai perifériától a centrumba áramló gazdasági többlet transzfer terén messze túlszárnyalta a gyarmati uralom eredményeit.

Kétségtelen, hogy az a tény, miszerint az Egyesült Államok, azután Nyugat-Németország, majd a Szovjetunió hozzá akart félni ezekhez a területekhez, meggyorsította a dekolonizációs folyamatot – bár azt gondolom, hogy e tényező szerepe kevésbé lényeges, mint azt jómagam és mások is korábban gondoltuk. A dekolonizáció e nélkül a nyomás nélkül is értelmezhető, mivel Afrika független államai sokkal hatékonyabb „közvetlen uralkodók”, mint a gyarmati korszak *obái* és *mwamiai*.

Afrika iparosításának folyamata, amely nem gátolta ezt a trendet, része ugyanennek a képnek. Teljesen egyetértek Samir Aminnal e helyzet értékelésében.

„Az iparosítással a belső piac válik a növekedés elsődleges impulzusának biztosításává, még ha ez a piac egy eltorzított piac is. Ebben a szakaszban az exportkereskedelem megőrzi korábbi struktúráját (az elsődleges cikkek exportja). Strukturális módosulás csak az importoldalon vehető észre. Az importált iparcikkek és élelmiszerek kiszorítják a hazai ipar termékeit (az élelmiszerimport megjelenése a még elsősorban mezőgazdasági jellegű országokban az erőforrások allokációjának torzulását tükrözi) ... Ettől kezdve, ezen fázis súlyosbodó belső ellentmondásait egy új, de ugyanolyan egyenlőtlen nemzetközi

munkamegosztás jellemzi, amelyben a periféria a „klasszikus” ipari termékek exportörévé (a centrumra hagyva a sokkal modernebb ipari specializáció előnyeit), és a fejlett kapitalista mezőgazdaság élelmszerfeleslegének importörévé válik. A nekilendülő gazdaságok megalapozása a Távol-Keleten a rendszer ezen új tendenciájára figyelmeztet. Semmi esetre sem lehetetlen, hogy Afrika hamarosan részt fog venni ebben az új nemzetközi munkamegosztásban...”⁹¹

Mindezek ismeretében könnyen pesszimisták lehetünk az úgynevezett radikális afrikai rezsimek, e rendszerrel szembeni ellenállását illetően. Ennek a kételyemnek adok kifejezést egy újabb dolgozatomban.⁹² Lehetünk szigorúak abban a kérdésben, hogy mennyire nevezik magukat néhányan jogosan e rendszerek közül szocialista rendszereknek, mint ahogy azt egy másik írásomban tettem.⁹³ Nem szeretném, ha ezért bárki is arra következtetne, hogy szerintem az afrikaiak, vagy mi többiek gyámoltalanul állunk a gazdasági adottságok pusztító ereje előtt.

Mivel a többször megvilágított folyamatok esetében a gazdasági adottságok bizonyos politikai törekvéseket tesznek lehetővé, és politikai törekvésként sok törekvés igazolható, még ha messze nem is érik el látszólagos céljukat. Amin elemzését például az *ujamaa* szokatlan védelmével zárja le. Nem azt mondja, hogy vagy Tanzániának, vagy az afrikai kontinensnek át kell alakulnia. Véleménye szerint inkább a jelenlegi Afrikában lépett fel a „marginalizált tömegek, a városi proletariátus, és az elszegényedett vagy fél-proletár parasztság között” az érdekek *de facto* konvergenciája. Ez a fő politikai probléma azok számára, akik változást akarnak: e szövetség fenntartása. Következésképpen azt állítja:

„A profiton alapuló termelés bármilyen fejlesztése (azaz magánjellegetű profiton – I. W.) (különösen agrárkapitalizmus esetében), amely kérdéssé teszi ezt a szövetséget, hosszú távon negatívnak fog bizonyulni, még akkor is, ha rövid távon elősegíti a termelés gyors növekedését.”⁹⁴

Nemcsak az *ujamaa* politikája, hanem a dél-afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak jövőbeni szerepe és a tőkés világgazdaság keretei között végbemenő világméretű politikai konfrontáció módjai közötti kapcsolatról szóló további vita kifejtése sok időt venne igénybe és erre itt nem is vállalkozhatom.

Hadd térjek vissza mostmár a lényeghez. Afrika ma egy egységes világrendszer, a tőkés világrendszer része, és jelenlegi struktúráit és folyamatait nem érthetjük meg anélkül, hogy el ne helyeznénk azokat abban a társadalmi keretben, amely irányítja őket. Ez a tőkés világrendszer nem a

semmből bontakozott ki, hanem az afrikai élet kerete volt – jöllehet egy, a mainál valószínűleg silányabb módon – kb. 200 évvel ezelőtt. Az afrikai világrendszerek korábban nem voltak tőkés rendszerek. Externális területekként viszonyultak más, sajátos világrendszerekhez, beleértve egyik esetben az európai tőkés világ gazdaságot is.

E korábbi periódust több okból is nehezebb megérteni, mint a jelenlegit, mivel ehhez el kell mélyítenünk a társadalmi rendszerekkel kapcsolatos tudásunkat. Újra kell értelmeznünk a történelmi adat-ismeretünket (és ki is kell szélesítenünk azt) annak érdekében, hogy a tőkés gazdaságról koherens elemzést tudjunk adni, amely – úgy hiszem – sokféle utat nyit meg számunkra. Az afrikaiak büszkén jelentették ki az elmúlt években, hogy ugyanannyit nyújtanak, mint mások, a világkultúrák *rendez-vous de donner et de recevoir*-jában. Nekünk afrikanistáknak – és különösen az afrikai afrikanistáknak – ugyanúgy készen kell állnunk arra, hogy résztvegyünk a kollektív tudás eme találkozásán, egy társadalmi világ érdekében, amelynek koherenciáját és kohézióját mindennél világosabban a világot átalakító erők gyakorlata, a világ tőkéletesítése és a benne meghozott morális választásaink adják.

Jegyzetek

- 1 Azt hiszem, hogy ez az idézet Leopold-Sedar Senghortól származik, de nem tudom pontosan, honnan. Mindenesetre ez a nézet Cheikh Hamidou Kane esszéjében lett kidolgozva „Comme si nous nous étions donné rendez-vous” *Esprit* n. s., 29, No. 299. 1961. okt. pp. 375–387.
- 2 F. Ajayi, „The Continuity of African Institutions under Colonialism”, in T. O. Ranger, *Emerging Themes of African History* (Nairobi: East African Publishing House, 1968.) pp. 189–200.
- 3 Ajayi, „Continuity”, p. 200.
- 4 T. O. Ranger, „Connexions between ‘Primary Resistance’ Movements and Modern Mass Nationalism in East and Central Africa” in *Journal of African History*, IX. 3. sz. pp. 437–453., IX. 4. sz. pp. 631–641.
- 5 Donald Denoon és Adam Kuper, „Nationalist Historians in Search of a Nation: The ‘New Historiography in Daar es Salaam’”. *African Affairs*, 69, 277. 1970. okt. p. 348. (Ezentúl „Nationalist Historians”)
- 6 Bernard Magubane, „A Critical Look at Indices Used in the Study of Social Change in Colonial Africa”, *Current Anthropology* XII. 4–5. sz. 1971. okt., dec., pp. 419–431. Ezt követi a „Megjegyzések” pp. 431–439. és a „Válasz” pp. 439–445.
- 7 Magubane, „A Critical Look”, pp. 430–442.
- 8 Magubane, „A Critical Look”, p. 430.
- 9 Epstein, „Comments on Magubane ‘A Critical Look’” p. 432.

- 10 Mitchell, „Comments on Magubane 'A Critical Look'” p. 436.
- 11 Köbben, „Comments on Magubane 'A Critical Look'” p. 433.
- 12 Saberwal, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'”, p. 438.
- 13 Messing, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'”, p. 434.
- 14 Van den Berghe, „Comments on Magubane, 'A Critical Look' p. 438.
- 15 Mayer, „Comments on Magubane 'A Critical Look'” p. 433.
- 16 Magubane, „Válasz”, p. 439.
- 17 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 437.
- 18 Terence Ranger, „The 'New Historiography' in Dar es Salaam: An Answer”, African Affairs 70. 278. 1971. jan. p. 55. (Ezentúl „An Answer”)
- 19 Ranger, „An Answer” p. 61.
- 20 Donald Denoon és Adam Kuper „The 'New Historiography' in Dar es Salaam: A Rejoinder”, African Affairs, 70. 280. 1971. júli. p. 288. (Ezentúl „A Rejoinder”)
- 21 R. H. Tawney, „Postscript to the Rise of the Gentry” in szerk. E. N. Karus-Wilson, Essays in Economic History I. köt. (London: Edw. Arnold, 1954.) p. 217.
- 22 Magubane, „A Critical Look”, p. 419.
- 23 Magubane, „A Critical Look”, p. 420.
- 24 Mitchell, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'”, p. 436.
- 25 Magubane, „Reply”, p. 441.
- 26 Magubane, „A Critical Look” p. 419.
- 27 Amikor azt mondom, hogy „összehasonlítom” egyik álláspontot a másikkal, ez nem azt jelenti, hogy bármelyikük is elfogadná a másik érvelését cikkében, csak annyit, hogy a három vitát követve ugyanazokat az aláhúzendó pontokat látom mindegyikben visszatérni, és mindegyikben próbálok azonosítani A és B oldalt.
- 28 Terence Ranger, „Introduction” Ranger szerk., Emerging Themes of African History, xxi. p., idézi Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 331.
- 29 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 331.
- 30 Ranger, „An Answer”, p. 51.
- 31 Ranger, „An Answer”, p. 52.
- 32 N. Kimambo és A. J. Temu szerk. A History of Tanzania (Nairobi: East African Publishing House, 1969.; A. D. Roberts szerk. Tanzania Before 1900. (Nairobi: East African Publishing House, 1968).
- 33 Id., in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 335.
- 34 Id., in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 335.
- 35 T. Ranger, The African Churches of Tanzania, Historical Association of Tanzania Paper No. 5. (Nairobi: East African Publishing House, n. d./4. p. Id.: Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 336.
- 36 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 336.
- 37 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 337. Ranger válaszában „Denoon and Kuper's fantasies about our lack of interest in mission sources and our contempt for anthropology...” „An Answer”-t idézte. p. 54.
- 38 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 341.
- 39 J. E. Ć. Sutton, „The Peopling of Tanzania”, in Kimambo and Temu 1. p., id.: in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 342.
- 40 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 342.
- 41 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 346.

- 42 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 347.
- 43 Ranger, „An Answer”, p. 59.
- 44 J. D. Fage, „Slavery and Slave Trade in West African History”, *Journal of African History*, X. 3. sz. (1969) pp. 393–404. (Ezentúl „Slavery”)
- 45 Philip D. Curtin, *The Dimensions of the Atlantic Slave Trade* (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1969.) id. Fage, „Slavery”, p. 398.
- 46 Fage, „Slavery”, p. 403.
- 47 Fage, „Slavery”, p. 404.
- 48 Mivel bizonyítékunk nincsen arra vonatkozóan, hogy a rabszolgák iránti külső kereslet, a rabszolgaság és a nyugat-afrikai szudáni belső rabszolgakereskedelem között kapcsolat lett volna, a guineai terület felé kell fordulnunk, ahol az első valóban külső, európai tengeri kereskedők a XV. században elsőként szálltak partra. Ennek bizonyítékait Felső Guineában, majd Gambiától a modern Libériáig Dr. Walter Rodney elemezte; „Fage, „Slavery” p. 395. Fage lábjegyzetben hivatkozik: Walter Rodney, „African Slavery and Other Forms of Social Oppression on the Upper Guinea Coast in the Context of the Atlantic Slave-Trade”, *Journal of African History* VII. 3. sz. (1966), pp. 431–443. Fage cikkének megjelenése óta Rodney monográfiáját is kiadták: Walter Rodney, „A History of the Upper Guinea Coast, 1545–1800.” (Oxford: Clarendon, 1970.)
- 49 Fage, „Slavery”, p. 397.
- 50 Fage, „Slavery”, p. 397.
- 51 Fage, „Slavery”, pp. 400, 402.
- 52 Fage, „Slavery”, p. 403.
- 53 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast”, p. 199.
- 54 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast”, p. 199.
- 55 Walter Rodney, „West Africa and the Atlantic Slave-Trade” *Historical Association of Tanzania Paper No. 2* (Nairobi: East African Publishing House, 1967.), p. 21.
- 56 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast”, p. 118.
- 57 C. C. Wrigley, „Historicism in Africa: Slavery and State Formation” *African Affairs*, 70, 279 (1971. ápr.) 113. (Ezentúl „Historicism”).
- 58 Wrigley, „Historicism”, p. 117.
- 59 Wrigley, „Historicism”, p. 116.
- 60 Wrigley, „Historicism”, p. 121.
- 61 Wrigley, „Historicism”, p. 124.
- 62 Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa* (London, Bogle-L'Ouverture Publications, 1972), p. 80.
- 63 Ivan Hrbek, „Towards a Periodisation of African History”, in szerk.: Ranger, *Emerging Themes of African History*, pp. 37–52. (Ezentúl „Periodisation”)
- 64 Lásd Hrbek, „Periodisation”, pp. 38–44.
- 65 Hrbek, „Periodisation”, p. 45.
- 66 Hrbek, „Periodisation”, p. 48.
- 67 Hrbek, „Periodisation”, p. 49.
- 68 Hrbek, „Periodisation”, p. 51.
- 69 Lásd Samir Amin, „Sous-développement et dépendance en Afrique noire contemporaine”, *Partisans*, 64. sz. (1972. márc., ápr.), pp. 3–34.

- 70 Ennek a fejezetnek az összes állításával részletesen foglalkozik könyvem: *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974.)
- 71 Ezt az állítástomat a „The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, c. hamarosan megjelenő művemben fejtem ki részletesen. *Comparative Studies in Society and History*.
- 72 Marc Bloch, „The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions”, in *The Agrarian Life of the Middle Ages 2. kiadás*, (Cambridge, University Press, 1966.) p. 247. szerk.: I. M. M. Postan, in *Cambridge Economic History of Europe*.
- 73 Lásd „The Modern World System, VI. fejezetét (I. Wallerstein).
- 74 Lásd Rodney: „Nyilvánvaló, hogy az atlanti rabszolgakereskedelem miatt a népek nem tudták megszokott életüket élni. Nyugat-Afrika lakosságának legnagyobb része farmerkodásból élt, és a mezőgazdaság megszenvedte ezt az időszakot. Először is a sok ember elvesztése munkaerőhiányt jelentett a földeken. Másodszor, a hátramaradottaknak kevés okuk volt arra, hogy olyan gabonát vessenek, amelynek az aratásánál már nem lesznek ott. A XVIII. század végére az atlanti rabszolgakereskedelmet eltörölni akaró európaiaknak az volt a legfőbb érvük, hogy ez lehetővé tenné, hogy az afrikaiak más az európaiak számára megvehető termékeket tudnának termelni. Kimutatták, hogy amíg az atlanti rabszolgakereskedelem intézménye működik, a népek különösen nehezen fognak véghezvinni érdemleges tevékenységet.” *West Africa and the Atlantic Slave-Trade*, p. 16.
- 75 Vitorino Magalhaes Godinho, *Os Descrubrimentos e a Economia Mundial*, 2. kötet, (Lisboa, Ed. Arcadia, 1965.) különösen a pp. 528., 532.
- 76 „A velencei Cadamasto azt hallotta 1455-ben, hogy a guineai utazások a kiadásnak kb. hat vagy tízszeresét hozták...Máshol (Nyugat-Afrikában) a portugálok gyűjtöttek – kevésbé kápráztató, – bár – számottevő gazdagságot.”
A. F. C. Ryder, „Portuguese and Dutch in West Africa before 1800”, in szerk.: J. F. Ade Ajayi és Ian Espie, *A Thousand Years of West African History* (Ibadan, Nigéria, Ibadan University Press, 1965.) pp. 220., 222.
- 77 Christopher Fyfe, „West African Trade, A. D. 1000–1800”, in Ajayi és Espie, *A Thousand Years of West African Trade*, p. 248. (Ezentúl „West African Trade”).
- 78 Fyfe, „West African Trade”, p. 249.
- 79 Fyfe, „West African Trade”, p. 249.
- 80 Fyfe, „West African Trade”, p. 252.
- 81 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, VII. fejezet.
- 82 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 172.
- 83 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 172.
- 84 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 172.
- 85 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 176.
- 86 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 177.
- 87 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, pp. 188–189.
- 88 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 192.
- 89 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 199.
- 90 Lásd írásomat: „The Colonial Era in Africa: Changes in the Social Structure”, in L. H. Gann és Peter Duignan szerk.: *Colonialism in Africa, 1870–1960*, II. köt. *The History and Politics of Colonialism, 1914–1960*. (Cambridge, University Press, 1970.) pp. 399–421.

- 91 Samir Amin, „Transitional Phases in Sub-Saharan Africa”, *Monthly Review*, 25,5 (1973. okt.) pp. 54–55. (Ezentúl Transitional Phases).
- 92 Lásd „The Range of Choice: Constraints on the Policies of Governments of Contemporary African Independent States” in szerk.: Michael F. Lofchie. *The State of the Nations* (University of California Press, 1971.) pp. 19–33.
- 93 Lásd a „Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World-Economy”, *Journal of Development Studies* (megjelenés alatt).
- 94 Amin, „Transitional Phases”, p. 56.